

MEDDIG TERJEDHETNEK EURÓPA „HATÁRAI” KELETEN? AZ OROSZ BIRODALMISÁG

BERTALAN PÉTER

Summary

The author of the study is convinced that, we should change the whole world political and economic system into a new one. We don't know what the future brings. Nowadays Russia is industrially advanced countries. The economy of smaller nations in Central-Europe depend on the influence of Russia. This process presents this study.

1. Közép-Kelet-Európa nyomorúsága és a globális pénzügyi válság

1.1. A globális világ hatása

A globalizmus megszüntette a bezártság, izoláltság fogalmát. Ma már nincsenek elkülönült kontinensek, határaik mögé zárkózó, protekcionista politikát folytató országok. A globalizmussal együtt érkező, az azt erősítő transznacionalizmus légiessé tette a térképen vastag piros vonallal jelölt, gyakran a politikában is átléphetetlennek tartott országhatárokat. A hírközlés, a közlekedés fejlődése a globalizáció technikai hajtóereje, képzeletet felülmúlóan kovácsolta szerves egésszé világunkat.

A 2008-ban kirobbant pénzügyi és hitelválság ezért megsokszorozódva, felgyorsulva érték el a kontinenseket, az egymástól távol eső országokat. A globális pénzügyi válság Közép- és Kelet-Európát nyomorúságba taszította.

1.2. A rendszerváltás nehézségei

A szocializmus romhalmazából talpra állni akaró közép-kelet-európai szocialista országokban a globalizmus káros hatásaként egy „koraszülött tömegfogyasztási társadalom” alakult ki, ahol az állam és a háztartások jelentős része jóval többet fogyasztott, mint amennyi bevétele volt. A nyomor vírusa az egykori szocialista országok – Lettország, Ukrajna, Lengyelország, Oroszország – testében jelen volt. Az immunitást több tényező gyengítette:

1. 2000–2001 óta az egész térség eladósodásban van, aminek egyik oka a nagy elosztási rendszerek reformjának elmaradása.
2. A régió újraiparosodása is balszerencsés volt. A recesszió legjobban sújtott területe az autóipar, illetve az azt kiszolgáló nehézipar. A nyugati gazdasági modell elhitette és elfogadtatta közgazdászainkkal, hogy a magas technológiát képviselő autóipar kialakításával, megalapozásával előre siethetünk. A hagyományos nemzetgazdasági ágazatok fejlesztése elmaradt, sőt ezek vissza is fejlődtek. Az autóipar látványos összeomlása a térségünket ezért súlyosabban érinti, mint a centrum országokat.
3. Nagy a régió külföldi beruházóktól való függése.
4. A főként Kínából származó óriási külkereskedelmi többletből született kínai tőke olcsó beruházásaival árasztotta el a világpiacot, amellyel a közép-kelet-európai régió gazdasági immunhiánya miatt nem tudott versenyezni.¹

1.3. Európa és Oroszország ambivalens viszonya a vonzás és taszítás függvényében

A kettős hiperkontinens Eurázsia részeit összekötő híd, Oroszország helyzete ma is világpolitikai fontosságú. A globális pénzügyi válság földrengésszerű hatására fel kell tenni több olyan kérdést, amelyek a jövő szempontjából relevanciával bírnak:

1. A globalizmus kohéziós hatásaival szemben a válság szakító hatása leválaszthatja-e Oroszországot Európától?
2. A válság széttépheti-e a hidat?
3. Európa határai meddig terjedhetnek, lehetnek-e Oroszország nyugati határai Európa peremvidékei?

A három kérdés szorosan összefügg, egyszerre politikai és történelmi jellegűek. Oroszország és Európa viszonya mindig ambivalens volt, s ma is az. A vonzás és taszítás dialektikus dichotómiája jellemezte és jellemzi. Az Európából érkező impulzusokra, kihívásokra mindig reagált a maga módján a hatalmas ország. Az első ilyen jellegű kihívás volt a kereszténység. A vonzás abban érvényesült, hogy Bizánc szerepét a görögkeleti egyház vezetésében Moszkva vette át.

Az orosz hatalmi törekvéseket kifejező pánszlávizmus 1917-ig hű kifejezője az Európa-hoz való viszonyulás ambivalens érzésvilágának.

A pánszlávizmus szemléletmódja, a nagyorosz nacionalizmus elvezet a geopolitikai, geostratégiai gondolkodáshoz, amelyet mai megfogalmazás szerint globális szemléletnek nevezünk. A német Friedrich Ratzel 1897-es publikációjában jelent meg először a politikai földrajz új fogalmi kategóriaként. Ezután a brit Mackinder munkásságában a földrajz geostratégiai értelmezése jelent meg. Mackinder érdekes fogalma a „Heartland”, amely magyarul „magterület” vagy „szívtájék”. A brit tudós gondolata: „*Aki uralja Kelet-Európát, parancsol a Heartlandnak. Aki uralja a Heartlandot, az parancsol a Világszigetnek (Euráziának). Aki uralja a Világszigetet, az parancsol a világnak.*”²

Mackinder azt állította, hogy Oroszországnak azért van kulcsjelentősége, mert területén van az ún. magterület, amelynek szomszédságában Kelet-Európa terül el. Kelet-Európa megszerzésével pedig uralkodni lehet az eurázsiai kontinens, azon keresztül a világ felett. A XIX. század orosz gondolkodói között többen a geopolitikai gondolkodást képviselik. A két világháború közötti időszakban ezt a gondolkodást többen is elismerik, és a Szovjetunió eurázsiai birodalmi mivoltának megtartásában többen Lenin és Sztálin teljesítményét ismerték el.³

Mackinder logikáját tovább folytatva és gondolkodását a jelenlegi világszemléletbe helyezve újra kell és lehet fogalmazni a kérdést, mely több vektorú.

1. Hol húzódnak az új Európa határai?
2. Hogyan érvényesül a Drang nach Osten és a Drang nach Westen libikóka játéka, hogyan érvényesül az egyensúly Nyugat és Kelet között?

A történelem sokszor megcsúfolja önmagát. Ennek egyik érdekes megnyilatkozása, hogy a nagyorosz pánszlávizmust az 1917-es forradalmi folyamatban hatalomra jutó bolsevikok, mint a cárizmus avított elnyomó politikájának kudarcot, vereséget hozó termékét elutasították. A kommunizmus Európából érkező kísértete orosz talajon járva metamorfózison esett át. A proletár internacionalizmus az orosz paraszti társadalom cárizmus elleni gyűlöletéből adódóan a kísértetet materiális burokba öltöztette, s a világforradalmasítás eszméjével indította újra a már-már kimúló félben levő eszmerendszert. A vonzás és taszítás logikája érvényesült újra. A történelem furcsa fintora volt az is, hogy a „birodalom” egységét egy, az oroszok által elnyomott kis nép fia, a grúz Sztálin mentette meg.

A II. világháborúban aratott győzelem a Szovjetuniót új hatalmi dimenziókba helyezte.

Szuper hatalom lett. Ez új kötelezettségekkel járt. Sztálin nem elégedett meg a megszerzett területekkel, hatalmi ambíciói a cári Oroszország által már megírt útra vitték.

Sztálin halála után az a kérdés, hogy a Szovjetunió nagyhatalmi politikája a globálissá váló kétpólusú világban hogyan érvényesül. A Sztálin utódok sem tudnak szakítani a tradíciókkal, a cikcakkos, hajtűkanyarokkal tarkított szovjet politika alapvető jellemzője a „legyünk naggyá” jelszóval fogalmazódik meg tömören.

A történelemben gyakran fordul elő, hogy a törvényszerűségek felismerésére alkalmas személyiség döntő szerephez jut. Gorbacsov történelmi szerepe is ez. A személyiségét cselekedetei és azok következményei alapján lehet értékelni:

„Mihail Gorbacsov, aki 1985 és 1991 között az SZKP főtitkára, 1990-től a szovjet állam önjelölt elnöke volt. A Peresztrojka Atyja, A Berlińi Fal Ledöntője, Nobel-békedíjas, a szovjet típusú kényszerszocializmus és az egész szovjet birodalom sírásója, a Jaltai béke-rendszer felgöngyölítője, ki hátat fordított a hidegháborúnak, kivonta a szovjet csapatokat Afganisztánból és egész Közép-Európából, minden bizonnyal a 20. század egyik legjelentősebb politikusának, világtörténelmi alaknak látszik.”⁴

Ez Gorbacsov megítélésének egyik szempontja. A másik aspektus: *„A szovjet állam katasztrófáját azonban nem Gorbacsov idézte elő. Éppen megfordítva: ő volt az, akit elő-idézett a katasztrófa, akiben a végóra – hosszú keresgélés után – végre meglelte hősét.”⁵*

A történelmi távlatot ez a summás gondolat jelenti.

1.4. A régiók rendszere és szerepe a Szovjetunióban

A hajdani Szovjetunió területi struktúráját a koncentrikus körök geometriai alakzatához hasonlíthatjuk. Az alakzat középpontja, a szívtájék, a magterület. Oroszország európai része, a peremterületek, a közel külföldnek is nevezhető szubrégiókból áll. A volt birodalom megszűnése a szívtájék és a szubrégiók közötti kapcsolat felbomlásának köszönhető. A jövő kérdése, hogy létezik-e olyan kohéziós, centripetális erő, amely a centrifugális erőt legyőzi, s az egykori birodalom valamilyen módon helyreáll.

Az első számú szubrégiót az európai térség jelenti. Ez két alcsoportból áll, a balti államokból és az Ukrajnából, Fehéroroszországból, Moldvából álló államcsoportból. A balti államcsoport – Észtország, Lettország, Litvánia – a Gorbacsov elleni 1991 augusztusában végrehajtott puccskísérlet után léptek ki a Szovjetunióból. A szubrégió másik alcsoportját jelentő államok – Fehéroroszország, Ukrajna, Moldova – csatlakozott az 1991. december 8-án létrejött új utódközösséghez, a FÁK-hoz.

A Kaukázuson túli térségben két ősi keresztény kultúrájú és egy iszlám civilizációhoz tartozó közösség él. A Transzkaukázus volt (a Baltikum mellett) a Szovjetunió egyik szubrégiója, ahol elsőként került napirendre a Moszkvától való fokozatos eltávolodás programja. Ebben Grúzia játszotta a vezető szerepet. Azerbajdzsán és Örményország konfliktusokkal járultak hozzá a felbomlási folyamatokhoz.

A harmadik szubrégió a közép-ázsiai térség – Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Kirgizisztán, Tádzsikisztán – a Szovjetunió legkevésbé fejlett térségének számított. Tádzsikisztán helyzete ezen a területen belül azért különleges, mert a posztszovjet térségben – Csecsenföld mellett – itt zajlott a leghosszabb és a legvéresebb polgárháború. A konfliktus mintegy 200 ezer ember életét oltotta ki.⁶

A centrifugális és centripetális erők tehát működésbe léptek, működésük ma is tart. A két erő eredőjének kiszámítása tér- és időbeli dimenziójának meghatározása politológiai szempontból nehéz. Számításba kell venni, hogy két nagy erőter működik. Eurázsia nyugati felén az Európai Unió és az Oroszország vezette FÁK. A két erőter működését befo-

lyásolja a globális, sokpólusú világpolitikai térség. Arról azonban nem szabad megfeledkezni, hogy a volt Szovjetunió és az utódállamok között ma is működik a hosszú életű szimbiózisból származó egymásrautaltság is. Ebben fontos szerep jut annak, hogy a magterület, a szívtájék hogyan tudja az amúgy is hatalmas Oroszországot kellően ellátni vérrel, s a gazdasági vérkeringésből milyen erő nyerhetnek az utódállamok. Ehhez meg kell vizsgálni Oroszország egészségi állapotát is.

A vizsgálat két alapvető szempontja a gazdaság- és a szociálpolitikai helyzet. Az Európai Unió gazdasági szemléletének prioritása a gazdasági térszerkezet fejlettsége, állapota. Ennek alapján lehet megítélni a mai Oroszország gazdasági állapotát, ha az Európai Unióval való kompatibilitás mértékére keressük a választ, a lehetőséget.

Oroszország a Szovjetuniótól térben különleges, sok tekintetben eltérő, egyenlőtlen fejlettséget mutató térszerkezetet örökölt. A tőkefelhalmozás, az iparfejlesztés a kommunista kormányzás évtizedeiben korlátozott számú régiót érintett. A birodalom felbomlását követően a legfejlettebb és a legszegényebb régiók közötti differenciák tovább növekedtek. Ennek legfőbb oka a piaczgazdaságra való áttérés. A piaci liberalizáció hatása az egyes térségekben eltérő módon és mértékben érvényesült. Az elhúzódó mély gazdasági és politikai válság minden régióban éreztette hatását. Az állami beruházások minimálisra apadtak, a köztársaságok közötti szoros gazdasági kapcsolatok megszakadtak. Az ipari termelés az európai központi, szívtájéki régióban a legnagyobb, a déli és a távol-keleti régiókban csökkent. Az erőforrásokban gazdag szibériai és észak-oroszországi területeken az ipar visszaszorulása csekélyebb. A változások nyertesei kizárólag Oroszország európai központjai lettek. Moszkva és Szentpétervár fejlődése posztindusztriális vonatkozásokat mutat. Az új piaci szerkezetek (pénzüntézetek, üzleti szolgáltatási intézmények, exportvállalkozások) meghatározó hányada e két városban található. Az ország régiói közül különösen azok kerültek súlyos helyzetbe, amelyek gazdaságát hatalmas vállalati koncentrációk, egyoldalú szakosodás jellemezte.

A szovjet birodalom széthullása döntően megváltoztatta Oroszország gazdasági struktúráját, s annak térbeli szerkezetét is. Ennek legfőbb jellemzői:

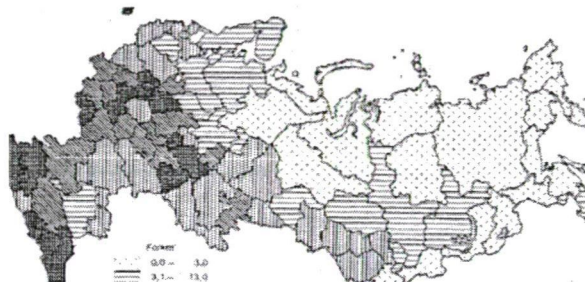
1. A gazdasági térszerkezet szempontjából döntő volt, hogy a korábbi belső perifériák külső perifériákká alakultak.
2. A szigorú, kötött tervgazdálkodást felváltotta a liberális piac.
3. A korábban zárt, erodálódó gazdaság nyitottabbá vált.
4. A belső, sokszor államhatárnak is számító közigazgatási határokat áttörte a gazdaság átalakulása. A korábban vertikális felépítésű, felülről vezérelt gazdaság helyett a határokon átnyúló horizontális gazdasági térszerkezet jött létre többek közt az energetikában, közlekedésben.
5. Az urbanizáció profilja is megváltozott. A korábbi monolit arculatú, csak az ipari technológiai követelményeket figyelembe vevő urbanizációs politika engedett az új városszervező szempontoknak, amelyekben az életkörülményeket javító, modern környezetbarát, minőségi igényeket kielégítő törekvések érvényesültek.

Az átalakulás differenciált termelés visszaeséssel járt. Az egyes iparágakat – textil, műszer, vegyipar – épp úgy sújtott, mint egyes régiókat. Ezen ágazatokon belül a visszaesés 50–70% volt. Az ipari növekedés 89 területi egység közül, csak 17-re volt jellemző. Oroszország ma meghatározó módon nyersanyag-kitermelő országnak számít. A világpiacra a nyersanyag-kitermelő régiók a versenyképesek. Ezek a térségek vezetik a beruházási listát, ide áramlik a tőke, a képzett munkaerő, itt történik az infrastruktúrafejlesztés döntő része. Mindez területi szegregációt eredményez, ami a kohéziót gyengíti. A 89 területi egység mindössze 16-ban haladja meg az egy főre jutó GDP értéke az országos átlagot.

A térségi társulások, egyenetlenségek lecsapódása a lakossági jövedelmekben. A nemzetiségek által lakott perifériákban és a legfejlettebb régiókban lakók jövedelmei között tíz-tizenötszörös eltérés van.

Érdekesek a városhálózat társulásai. Ez következménye annak, hogy az orosz régiók egynegyedének gazdaságára a monokultúra jellemző. A termelési kapcsolatok nem hálózatokban fejlődtek ki, hanem vertikálisan. Az ország 23 régiójában a monofunkcionális városok száma meghaladja városi települések 61%-át.⁷

A gazdasági térszerkezet átalakulása éles demográfiai és szociális egyenlőtlenségek forrása lett. Demográfiai súlypontnak a középnyugati és délnyugati régiók tekinthetők. Az orosz régiók népsűrűségi mutatói, 2002 fő/km²:⁸

Az erőltetett iparosítás miatt az orosz települések nagy része nem képes a normális reprodukcióra. A természetes szaporodás az ország régióinak többségében folyamatosan mérséklődik. Ez alól a keleti és déli perifériák jelentenek kivételt a magas születés szám miatt. Több olyan régió van, ahol az elmúlt másfél évtizedben a településállomány egyharmada megszűnt. A falu elveszítette önreprodukciós képességét. Erőteljesen csökken a munkaképes korú lakosság száma. 2010-ig várhatóan 3,6 millióval, 2018-ig 7 millióval lesz kevesebb. A drámai folyamatok a migrációs tendenciák miatt veszélyt jelentenek geopolitikai szempontból is. Szibériában és a Távol-Keleten demográfiai vákuum keletkezhet, ami Oroszország érdekeivel ellentétes gazdasági és migrációs folyamatokat indíthat el. A képzési rendszer is anomáliákat mutat. Nagy hiányok mutatkoznak képzett munkaerőben a műszaki pályákon, túl sok a bölcsészettudományi végzettségű.

A Szovjetuniótól örökölt belső piac tördeltsége, szervezetlensége nem felelt meg a rendszerváltás után új utakra lépő Oroszország gazdasági fejlődésének. A rendszerváltozást követően a szovjet típusú területfejlesztés minden alapeleme megroppant. Ez tette szükségessé új koncepciók kidolgozását, reformok életbe léptetését. 2000-ben elnöki rendelettel hét szövetségi körzetet hoztak létre.⁹

Az elnök célja, hogy a kormányzók az elnöknek tartozzanak elszámolással, az orosz államot, nem pedig a helyi maffiákat szolgálják, megakadályozzák a korrupciót, a helyi érdekcsoportok Moszkva elkötelezettjévé váljanak.¹⁰

Új stratégiai célok születtek, feladatuk:

1. A többpólusú fejlesztéspolitika. Célja a területi különbségek mérséklése.
2. Komplexitás az esélyegyenlőségek megteremtésére
3. Komplementer hatékonyság az összehangoltság megteremtésére
4. A regionális politika differenciálása azért, hogy Oroszország hatékonyan be tudjon kapcsolódni a globális világpiacba
5. A szubszidiaritás a helyi önállóság növelésével, a hatalmi jogkörök decentralizálásával a világpiacba való integrálódás felgyorsítását jelenti.¹¹

A stratégiai célok megvalósulása csak a felbomló szovjet birodalom örökébe lépő új államalakulatok együttműködésével valósítható meg. Ez a jövő feladata.

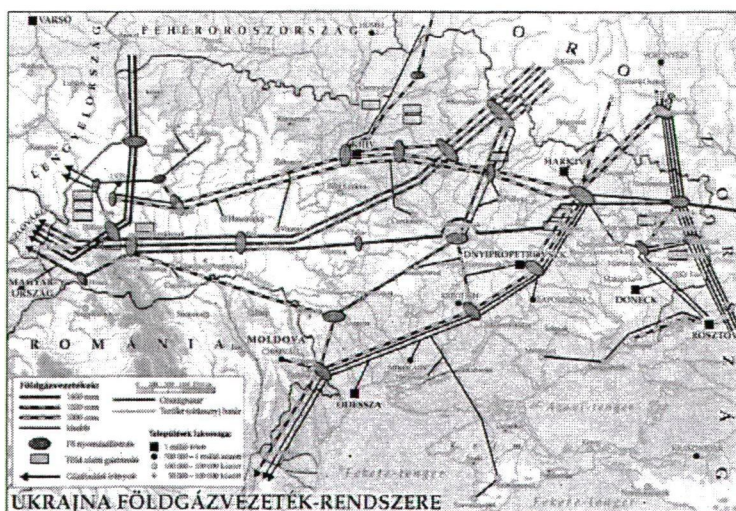
A Szovjetunió megszűnését egységesen a globalizációs világtörténeti folyamat eredményének tekinti a politológusok többsége. Fukuyama sajátos apoteózisként, az USA világ felett aratott győzelmeként, az amerikai demokratikus modell világra való kiteljesedéseként értékeli. A történelem végét látja benne. Sokkal árnyaltabb Szilágyi Ákos megfogalmazása: a globalizmus „a Nyugat népeinek fejébe verte bele a legkíméletlenebb eszközökkel a számok, a kalkuláció, a formális jog, a spekuláció, a mennyiségi szemlélet szívtelen és lelketlen egyetemes nyelvét.” A világ gazdasági alapon tagolódott „a gazdag Északra, a szegény Délre, az uralkodó Nyugatra és a szolgáló Keletre, eső, második, harmadik világra, centrumra, perifériára és félperifériára.”¹²

A felbomló Oroszország számára a legfontosabb kérdés ma is, hol találja meg helyét ebben a bonyolult koordináta-rendszerben, a Nyugat és Kelet vonzó, taszító rendszerében.

A centrifugális és centripetális erők szinkronban működnek, jelezve a politikai állapotok átmeneti jellegét. A kohéziós erők működése több összetevőből jön létre.

I. A centrifugális erő összetevői:

1. A gazdasági erők összetartó erejéből (energia ellátás, a volt piacok megtartása) A kölcsönös gazdasági függést jól szemlélteti Ukrajna és Fehéroroszország földgázvezeték rendszere. (Térkép: Bíró Zoltán: Ukrajna és Oroszország, História XXXI. évf. 1. szám 9. o.)

2. A katonai – ipari komplexum összetartó ereje.
3. A peremköztársaságok gyengébb fejlettsége a magterületnél.
4. Az orosz ajkú lakosság nagy száma a FÁK új tagállamaiban.

A kohéziós erők működésének eredménye 1991. december 8-án a FÁK megszületése.

II. A centripetális erő vektorai:

1. Az egyes köztársaságok önállósulási törekvései
2. A kislepti nacionalizmusok összeütközése, oroszellenesség
3. A határon kívüli vallási közösségek (elsősorban iszlám) vonzereje
4. Az Európai Unió vonzereje (balti államok esetében)
5. A volt köztársaságok eladósodottsága

1.6. A birodalom sorsára vonatkozó elméletek

Összefoglalva megállapítható, hogy a tömegvonzás tartja össze a FÁK államszervezetét.

A FÁK államai között Oroszország a hagyományos nagy állam dominanciáját élvezzi. A kérdés a továbbiakban az, hogy a tömegvonzás hogyan érvényesül, a globális több pólusú világ melyik hatalmi tömbje, ereje szakíthatja szét, vagy tarthatja össze a FÁK államszövetségét. Az orosz diplomácia számol a megváltozott körülményekkel. A jelicini éra külügyminisztere, Primakov így jellemzi az új világállapotot:

*„Megszűnt a nagy blokkok konfrontációja, de ez nem jelenti azt, hogy a demokratikus elvek automatikusan érvényre jutottak a nemzetközi kapcsolatokban...”*¹³

Primakov szerint kiterjedt a regionális konfliktuszóna, megjelent a terrorizmus, a két-pólusú világrend többpólusúvá vált. Utal arra is, hogy Európa regionális konfliktusövezetté vált. Ennek közvetlen jelentkezési formája a koszovói válság. Primakov koncepciója szerint az *„ENSZ rendelkezik a legfőbb mechanizmussal, amely biztosítja a kétpólusú világrendről a többpólusú ... világrendre való akadálytalan áttérést.”*¹⁴

Primakov úgy látta, hogy az ENSZ-nek nagyobb figyelmet kell fordítani a FÁK térségére.

Érdekes a nagyobb perspektívában való gondolkodás is. Jurij Baturin megállapítása: *„sem Oroszország, sem az Egyesült Államok nem akarja Kínát domináns tényezőnek látni Ázsiában. Japán szintén nem érdekelt Kína túlzott megerősödésében, tehát a mi partnereink.”* (azaz Oroszország), Primakov azt is megemlíti, hogy az orosz atlantizmusban kifejeződik a szovjet-orosz nagyhatalmi örökség.¹⁵ Visszatérést jelent az egykori orosz izolacionalizmushoz, s a tanítás erejének szemléletéhez Danyilevszkijre hivatkozva Narocsnyickaja megállapítása, amely szerint *„Oroszország külön világ, amely azért nem integrálható Európába, mert a nagyobbat nem lehet a kisebbbe integrálni.”*¹⁶

A globalításban való gondolkodás nagy mestere Brzezinski. Vele egyetértésben gondolkodik az új orosz politika fenegyereke, Zsirinovszkij: *„A világtörténelem döntő kísérlete a csendes-óceáni medencében zajlik...azért, mert pontosan itt ütközik oly élesen és átfogóan a prosperáló, nyugatosodó Kelet a civilizációs eredetiségének tudatát és misszióját őrző Kelettel. Ez a választóvonal mindenekelőtt Japán és Kína között húzódik majd...a kínai, az orosz és a hindu-buddhista civilizációk alighanem együtt fogják alkotni annak a nem-Nyugatnak a rendszerét, amelytől ...(az) új kezdeményezés kiindul.”*¹⁷

A huntingtoni gondolat sajátos verziója ez, mely továbbgondolkodásra serkent még pedig azért, mert figyelembe kell venni a jelenlegi pénz- és hitelválságot, melynek globális hatalmi következményével is számolni kell.

Jegyzetek

1. **Szelényi Iván** (2009): A globális pénzügyi válság és Közép-Európa nyomorúsága Népszabadság, márc. 21.
2. **Gecse Géza** (2007): Bizánctól Bizáncig Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 194. o.
3. Uo. 195–196. o.
4. **Szilágyi Ákos** (1999): Oroszország elrablása, Helikon Kiadó. 251. o.
5. Uo. 251. o.
6. **Sz. Bíró Zoltán**: A Független Államok Közössége, 1991–2008. História, XXXI. évf. 1. szám 3-8. o.
7. **Horváth Gyula** (2006): Régiók Oroszországa Tét XX. évf. 2006. 2–5. o.
8. **Horváth Gyula** (2006): Régiók Oroszországa. Tét, 2006/2. 6. o. 2. ábra.
9. Regionális fejlődés és politika az átalakuló Oroszországban MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs 2008. 54. o. 6. ábra.
10. Uo. 56. o.
11. Uo. 57–59. o.
12. **Szilágyi Ákos** (1999): Oroszország elrablása, Helikon Kiadó. 53. o.
13. **Gecse Géza** (2007): Bizánctól Bizáncig Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 329. o.
14. Uo. 333. o.
15. Uo. 335. o.
16. Uo. 336. o.
17. Uo. 338. o.